

UDC 94(33+37)(477.75)

**“REGES IUDAICI”: JUDAIC RULERS
AND CONSTRUCTING IMAGES OF ROMAN-PARTHIAN FRONTIER
IN THE WORKS OF JOSEPHUS FLAVIUS**

V. Humennyi

PhD (History)

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine

hvlterant@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2405-1975

The article represents an attempt to analyze the images of the Roman-Parthian frontier area created in the works of Josephus Flavius. A key role in his narrative was played by the figures related to the history of the western satrapies of the Arsacid Kingdom and the rulers of small kingdoms in the Upper Tigris and Euphrates area. The history of regions whose rulers were Jews or converted to Judaism interested Josephus especially, and he characterized their activities and all their successes and failures according to their religious and ritual activity. In such a way Josephus describes the activities of two Jewish brothers from Nehardea, and the history of the conversion to Judaism of the ruling house of Adiabene Kingdom.

According to the author of the article, the examples of Jews and rulers who were converted to Judaism, described by Josephus, performed their specific function in the construction of the Jewish narrative of Josephus' works. The forms and methods of both Roman and Parthian politics in the border regions during the 1st–2nd centuries CE in practice was far more complicated. The success of Asineus and Anileus, in Josephus' interpretation of their Jewish origins, was rather a reflection of the crisis that engulfed Parthia's political life in the time of Artabanus the Third rule, and similarly their downfall may also be related to Artabanus's struggle with his rivals. In the case of Adiabene, the conversion of the ruling court to Judaism was spontaneous, but by Josephus it is presented as an act of providence and the will of the Lord, who then guided Helen and Izates the Second in their political actions and activity. Therefore, successful activities of such Jewish and Judaic rulers were possible only through the practices of political interaction of the Arsacid dynasty with their dependent territories and kingdoms, and they radically changed in the 2nd century CE after the direct military intervention of the Romans.

Keywords: Roman Empire, Parthia, Josephus Flavius, Ancient Judaism, Adiabene

**“REGES IUDAICI”: ПРАВИТЕЛІ-ЮДЕЇ ТА КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ
РИМО-ПАРФЯНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ У ТВОРАХ ЙОСИФА ФЛАВІЯ**

В. Л. Гуменний

За влучним висловом Фергюса Міллара, Йосиф Флавій і досі залишається ключовим автором, за творами якого дослідники підходять до реконструкції історії Близького Сходу римської доби [Millar 1993, 75]. Та панорамна картина історії регіону, яку він залишив у своїх текстах, хоча й доповнюється інформацією інших авторів, даними нумізматики, археології тощо, а все ж становить кістяк більшості інтерпретацій ключових проблем, серед яких виділяється історія локальних дрібних царств, розташованих на римо-парфянському прикордонні [Sartre 1991, 29–30];

© 2021 V. Humennyi; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

School 2000; Marciak 2017; Schulde 2017; Palermo 2019, 10–13]. Аналіз їхнього становища, з одного боку, є особливо важливим у контексті їхніх взаємин як з Римською імперією, так і з царством Аршакідів, а з другого – вони часто дають нам приклади нетипових моделей історичного розвитку державних утворень у давнину. Дещо нетиповими та екзотичними для читача, втім, продуманими і запланованими з погляду Йосифа Флавія виступали ті сюжети, де він зосереджував свою увагу на історії юдейських общин, які перебували поза теренами Римської імперії, або державних утворень, правителі яких приймали юдаїзм [Rajak 1998, 309–311]. Зважаючи на специфіку побудови його тексту, слід зазначити, що дуже часто юдейське віросповідання або єврейське походження політичних діячів, у викладі Йосифа, визначало всю їхню кар'єру, успішність та навіть взаємини з такими потужними політичними гравцями в регіоні, як Рим та Аршакіди.

Серед територій, де існували такі утворення, особливо виділяються терени Месопотамії, які впродовж останніх років стають активною ареною для творчої роботи дослідників (див.: [Palermo 2019, 2–9]). Зумовлена ця увага, з одного боку, розумінням їхньої принципової ролі в контексті відносин як з Римською імперією, так і з царством Аршакідів, а з другого боку – переосмисленням підходів до аналізу джерел, зокрема й таких, на перший погляд, добре знаних, як твори Йосифа Флавія [Thomas 2020, 13].

Релігійна та етнічна ситуація, яка стосувалась їхніх правителів, Йосифа Флавія цікавила не просто так – після становища, що склалося зі спадщиною Ірода Великого, та Юдейської війни 66–71 рр. н. е. подібні епізоди були для нього потрібними з огляду на конструювання минулого євреїв та єврейської діаспори. Йосиф Флавій описує нам правителів та ключових політичних гравців регіону, які або були юдеями, або приймали юдаїзм для своєї династії. У першому випадку провідне місце в нього посідають епізоди політичної нестабільності доби Артабана III [Olbrycht 2013, 51–58], який вимушений був фактично на 15 років віддати контроль над частиною Вавилонії двом братам-юдеям – Асінею та Анілею [Smith 1987; Assar 2017]. Другим показовим прикладом стала історія прийняття юдаїзму панівним домом Адіабени [Neusner 1964; Marciak 2012; Marciak 2018; Liebowitz 2018; Thomas 2020].

Якщо прозелітизму правителів Адіабени ще приділялась певна, але фактично дуже скромна увага дослідників, то сюжети, присвячені Асінею та Анілею, перебувають майже в повному забутті. Наше ключове завдання – простежити, наскільки описані Йосифом Флавієм сюжети “юдейського правління” можуть бути релевантними для реконструкції історії міжнародних відносин у регіоні.

Фактична децентралізація і постійні внутрішньополітичні конфлікти, які з кінця I ст. до н. е. охопили окраїни царства Аршакідів [Olbrycht 2013, 10], створили ситуацію, коли парфянські володарі часто були неспроможні адекватно контролювати формально залежні від них території на теренах своїх західних сатрапій [Angeli Bertinelli 1976, 3–14; Olbrycht 2013; Schlude 2017, 3–7]. Найбільш показовими в цьому плані є перша половина I ст. н. е., коли Артабан III фактично змушений був змиритися з незалежністю окремих областей своєї країни, про що красномовно свідчать історія Анілея та Асінея та повстання населення в Селевкії на Тигрі.

Нашим основним текстом для вивчення загадкових і напівлегендарних постатей Анілея та Асінея є суто Йосиф Флавій, який у 18-й книзі своїх “Юдейських старожитностей” детально зупиняється на цьому чудернацькому епізоді з історії західних сатрапій Парфії [Smith 1987, 765]. Хронологічно інформацію про контроль над частиною Месопотамії двох вихідців з Нехардеї Асінея та Анілея [Goodblatt 1987, 605–622] він поєднує з відомостями про масові вбивства євреїв у Селевкії на Тигрі [Rajak 1998, 309–324].

Сюжети, які стосуються Асінея та Анілея [Josephus 1965a, 18.310–79 (18.9.1–9)], можливо, були взяті Йосифом Флавієм з якогось арамейськомовного джерела, на думку М. Сміта, про це може свідчити сама стилістика тексту [Smith 1987, 765].

Біографія Асінея та Анілея ще більш промовиста. Двоє хлопців рано втратили батька, і мати послала їх на навчання ткацького ремесла. Після конфлікту з майстром, який їх навчав, вони вкрали трохи зброї, втекли і жили поза законом (“... (вони) вирушили в таке місце, де річка розділяється на два рукави. Тут були чудові пасовища і запаси збіжжя на зиму” [Josephus 1965a, 18.310–315 (18.9.1–3)]). Зібравши групу послідовників, брати обклали даниною пастухів і почали грабувати своїх сусідів. Після невдалої спроби придушення повстання парфянський цар Артабан запросив до себе обох братів і після переговорів фактично віддав частину Вавилонії під їхній контроль. Йосиф Флавій натякає нам, що Артабан побоювався, що в той час, коли він бився з повсталими на Сході сатрапами, фактичний самостійний контроль Асінея та його брата міг набути більш загрозливих для Аршакідів форм. Далі опис Йосифа Флавія стає ще більш дивним. Через 15 років більш-менш успішного управління формально під егідою Аршакідів Анілей покохав дружину одного з парфянських полководців, яка ще й до того ж не була юдейкою. Після вбивства її чоловіка та одруження Анілея наротив Йосифа набуває форм історії про двох братів, яких зазнала жінка-іноземка, що не лише змусила Анілея поклонитись іноземним богам, а й згодом отруїла Асінея. Анілей, залишившись фактично єдиним у керівництві області, здійснює малозрозумілі набіги на маєтності парфянина Мітрідата, зятя Артабана. Після цілої низки зіткнень Мітрідат зумів досягти успіхів, але Анілею вдавалося переховуватись, аж поки вавилоняни, мешканці сільської місцевості (на чому наголошує Йосиф), погрожуючи євреям Нехардеї, не виявили його сховок та не вбили його [Josephus 1965a, 18.310–79 (18.9.1–9)].

Проблемним у цій історії залишається те, наскільки локальні військові лідери, здатні захищати власні етнічні анклавні, могли завоювати визнання парфян та, хай навіть формально, дістати змогу вести автономне управління цілими областями [Schulde 2017, 6–10; Seland 2017, 37–41]. Ніщо не свідчить про те, що Асіней та Анілей були “етнархами” євреїв або ж якимось контролювали Нехардею, ситуація з якою видається ще більш заплутаною, враховуючи те, що євреї, які в Месопотамії намагалися зайняти нішу в середовищі міського населення, як повідомляють нам джерела, першочергово віддавали перевагу Селевкії на Тигрі та Ктезифону, що дало змогу говорити М. Сміту про ймовірну ворожнечу між сільськими та міськими єврейськими групами [Smith 1987, 587].

Досить показово, що, говорячи про братів з Нехардеї та про Селевкію на Тигрі, у першому випадку Йосиф Флавій використовує мотив щасливих братів, чий успіх зіпсований, коли один з них одружується. Подібний наротив Йосифа Флавія загалом спирається на єврейський топос про дружину неєврейського походження, яка приносить біди своєму чоловіку і яка викликає проблеми через поклоніння іноземним богам [Gregoratti 2012, 186]. У моменті з початковими спробами придушення повстання юдейське походження братів та їхніх соратників також всіляко підкреслюється тим, що сатрап Вавилонії напав на них у суботу, вважаючи, що вони не будуть чинити опір [Josephus 1965a, 18.9.1–2]. Для нас більш цікавим є загальний спосіб життя Месопотамії, який подає Йосиф Флавій. Мимоволі, як ми вже зазначали, він створює в читача враження, що йдеться про спонтанне співіснування кількох етнічних груп, які лише формально були підконтрольні парфянам [Goodblatt 1987, 615–616].

Певний інтерес у цьому аспекті викликають описи повстання в Селевкії на Тигрі у 20-ті рр. I ст. н. е. та монети, випущені її монетним двором, зокрема емісії, де на монетах зображено постать, яка отримує пальмову гілку від Тюхе міста із вказівкою

на Артабана як на прихильника еллінів (“*ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ*”) [Assar 2017, 2–3]. Загалом, ці монети можна датувати травнем/червнем 23 р. н. е. На думку Г. Ассара, питання полягає в тому, чи ця постать зображає васального правителя, чи зображена особа є переможеним повстанцем. Він не може бути простим громадянином, оскільки пропонує царю свою власну діадему [Assar 2017, 5].

Ключ до ідентифікації цієї людини як одного з лідерів єврейського повстання в регіоні, ймовірно, може міститись у згадках про Анілея та Асінея [Josephus 1965a, 18.305–379]. Йосиф Флавій, згадуючи смерть Калігули, розповідає про єврейське повстання у Вавилонії близько двадцяти років тому, і якщо спробувати відійти від фольклорного змалювання сюжету про двох братів, ми, на думку Г. Ассара, можемо дістати всі підстави пов’язати ці епізоди з братами, згаданими Йосифом (водночас постать на тетрадрахмі з монетного двору Селевкії на Тигрі ідентифікується ним як один із братів [Assar 2017, 10–12], що загалом є занадто гіпотетичним припущенням). Дискусійною, звісно, залишається можливість поєднання повстань єврейського населення із сюжетами емісії монетного двору Селевкії на Тигрі, та все ж виключати таку можливість не варто.

Відсутність змоги придушити повстання і подальший компроміс із повстанцями могли бути наслідком відсутності Артабана у Вавилонії в літній період [Olbrycht 2013, 53–60; Assar 2017, 10–12]. Падіння ж гегемонії братів у регіоні може бути пов’язане з внутрішньополітичною боротьбою в царстві Аршакідів, коли Артабан III був фактично усунутий від престолу і брати відмовились підкоритися Тіридату II. Саме тоді в Селевкії на Тигрі, яка підтримала Тіридата, вочевидь побачивши можливість звільнитись від не надто зручного для себе парфянського адміністративного контролю, розпочалося чергове повстання.

Саме повстання та боротьба з Тіридатом відігравали далеко не другорядну роль, той же Йосиф Флавій [Josephus 1965a, 18.101–104] вказує на те, що звістка про перемогу Артабана над Тіридатом змусила імператора Тиберія укласти з ним договір, умови якого фактично залишаються нам невідомими. Артабан і намісник Сирії Вітелій, зустрілись на мості посеред Євфрату й обговорили його умови, після чого відбувся бенкет у єврейського тетрарха Ірода Антипи. Подібну характеристику цих подій залишили і Светоній [Suetonius 1914, *Gaius* 16.3] та Діон Кассій [Dio Cassius 1924, 59.27.3]. Договір було укладено під час правління Калігули, навесні 37 року н. е.

Стабілізація ситуації у Вавилонії з допомогою двох братів-євреїв, у викладі Йосифа, не лише дала змогу Артабану закріпити свій вплив у Месопотамії, а й створила можливість ефективніше боротися зі спробами повстань в інших місцях його царства [Neusner 1965, 202]. Відігравали тут роль і віддалений сімейний зв’язок Артабана з Аршакідами по лінії матері, й історія з його приходом до влади, що привело до того, що частина сатрапій не сприймала його як повністю легітимного правителя. Окрім того, сини Фраата IV, які перебували в той час у Римі, цілком могли розглядатись як більш “зручні” претенденти на престол як римлянами, так і частиною парфянської аристократії, зокрема провінційної [Dąbrowa 2014, 53–56; Olbrycht 2013].

Загалом Аршакіди у відносинах із формально залежними від себе правителями та містами часто посідали досить прагматичну позицію, прикладом чого є інший центр “єврейської влади” в регіоні, який потрапив до поля зору Йосифа Флавія, – Адабена [Sellwood 1983, 456–457]. Сатрапу Адабени, як правило, дозволяли титулувати себе царем, і що більш важливо – його визнавали таким і сучасники. Правителі Адабени все ж таки не користувалися привілеєм карбувати власні монети. Столицею Адабени, тим не менш, була не Ніневія, а Арбела, сучасний Ербіль [Sellwood 1983, 456–457].

До доби Августа належить згадка про Артаксара з Адіабени [Res Gestae Divi Augusti 1924, 17.32]. Він згаданий поряд з парфянськими царями Тіридатом, Фраатом і разом з Артаваздом Мідійським. Іншими ключовими правителями Адіабени, відомості про яких дійшли до нашого часу, були Ізат I та Монобаз I. Ізат I розпочав своє правління орієнтовно на рубежі ер і вже в 30 р. н. е. передав владу своєму синові Монобазу. Згадка про Ізата I загалом досить фрагментарна, Йосиф Флавій згадує його лише як батька Монобаза I і чоловіка Єлени [Josephus 1928, 5.147].

Сам Монобаз свого молодшого сина Ізата відправив до Харакени. Згодом батько передав йому Гордуену, а вже в 36 р. н. е., після смерті Монобаза, його коронують царем Адіабени [Josephus 1965b, 20.54–69]. Під час свого перебування у Спасіна Хараксі Ізат II під впливом єврейського купця Ханнана зацікавився юдаїзмом [Gregoratti 2011, 209–220]. Тим часом при дворі Монобаза його мати Єлена перейшла в юдаїзм, можливо, під впливом юдейської общини Нісібіса, яку, як вважається, у той час очолював Юда бен Батіра [Sellwood 1983, 458–459; Liebowitz 2018, 55–60]. Приблизно для того, щоб перейняти владу, і дізнавшись, що його мати уже прийняла юдаїзм, вирішив прийняти його і сам Ізат.

Йосиф Флавій описує родинні зв'язки та діяльність представників династії передовсім саме в контексті прийняття ними юдаїзму, тому важко однозначно говорити про те, наскільки достовірною є подана ним інформація. Описуючи правління Ізата II, Йосиф робить акцент на його допомозі парфянському цареві Артабану II і на подальшому конфлікті з Варданом [Josephus 1965b, 20.69–73; Tacitus 1937a, 11.10].

Йосиф повідомляє нам, що внутрішня опозиція до правління Ізата призвела до вторгнення спочатку арабського вождя Абіаса, а згодом і Вологеца I [Josephus 1965b, 20.75–91], ба більше, вони були запрошені місцевою аристократією, не задоволеною діяльністю Ізата, зокрема його переходом у юдаїзм. М. Марціак вважає [Marciak 2017, 245], що похід Вологеца на Адіабену слід датувати часом до 53 р. н. е. – періодом парфянського вторгнення у Вірменію (іншими хроноіндикаторами саме для такого датування, на його думку, можуть правити повстання 55 р. н. е. і повстання в Гірканії 57 р. н. е.). Ми не знаємо, чи зберігався трон за Ізатом II під час кампаній Корбулона в 58–63 рр. н. е. Тацит єдиний раз згадує про Ізата, описуючи події 49–50 рр. н. е., коли за престол Аршакідів вели боротьбу Готарз II і Мегердат [Tacitus 1937a, 12.10–14].

Показовою є характеристика династичної поведінки Ізата після смерті батька [Josephus 1965b, 20.17–37]. Він вирішує не знищувати своїх братів і висловлює своє незадоволення, коли дізнається, що частина з них перебувала під вартою до його коронації, ба більше, він відправляє деяких своїх родичів з їхніми дітьми Клавдію як заручників, а іншу частину – Артабану.

Брат Ізата – Монобаз, а також окремі родичі теж вирішують перейти в юдаїзм, що викликало спротив частини адіабенської знаті і згадані вище конфлікти з Вологецом I, які, за словами Йосифа Флавія, Ізат успішно долає. Така успішність політики Ізата характеризується Йосифом як Боже провидіння для правителя, що сповідує юдаїзм [Rajak 1998, 309–324].

Показово, що мати Ізата – Єлена здійснила в 46 р. н. е. паломництво до Єрусалима [Josephus 1965b, 20.17–37]. Ізат помер у 60 р. н. е. і був похований поряд з матір'ю в Єрусалимі [Marciak 2018, 29–34]. Йосиф Флавій зазначає, що після прийняття юдаїзму деякі члени царської династії емігрували з Адіабени до Єрусалима [Josephus 1965b, 20.71] та спорудили там усипальницю для членів своєї родини [Josephus 1965b, 20.95] і три резиденції в місті Давида [Josephus 1927, 4.567; 1928, 5.252; 1928, 6.355].

Сам Ізат II під час правління відправляв своїх дітей до Єрусалима, щоб вони перейняли юдейські звичаї [Marciak 2018, 29–31]. Прийняття юдаїзму Ізатом проти-

ставляється в Йосифа іншим прикладам, зокрема правителю Емеси Азізу та царю Кілікії Полемону, які переходили в нову релігію суто з метою вдалого шлюбу, а Полемон пробув юдеєм недовго.

Наступник Ізата II – Монобаз II також прийняв юдаїзм у 61 р. н. е. і змушений був відбивати спроби захопити територію Адіабени правителем Вірменії Тиграном, який, можливо, діяв з ініціативи римського полководця Гнея Корбулона, що на той час перебував у Сирії. Адіабена дістала підтримку парфян, і обидві сторони вимушені були укласти перемир'я. Вважається, що сам Монобаз із цього часу посідає досить стійку антиримську позицію, а двоє його родичів навіть беруть участь у Юдейській війні 66–71 рр. на боці повстанців.

Окрім Йосифа Флавія, діяльність Монобаза II характеризують і Тацит та Діон Кассій, згадуючи його постать під час опису походу Тиграна VI на Адіабену, облоги Тигранокерта, переговорів біля Рандеї та в контексті коронації Тірідата Аршакида царем Вірменії в Римі. Описуючи події 61 р. н. е., Тацит зображає Монобаза як союзника Вологеза [Tacitus 1937b, 15.1–2]. Прикметно, що під час боїв за Тигранокерт у 62 р. н. е. піхота з Адіабени згадується у складі армії Вологеза. Діон Кассій повідомляє нам, що Монобаз надіслав заручників до Риму разом з Вологезом [Dio Cassius 1925, 62.32.4], які знову згадуються Діоном під час опису прибуття Тірідата до Риму в 66 р. і серед яких згадується й брат Вологеза – Пакор, який у цей час був царем Мідії Атропатени [Dio Cassius 1925, 63.1.2]. Надалі правителі Адіабени не потрапляли в поле зору Йосифа Флавія, й історія Єлени та Ізата II, безумовно, відіграє ключову роль у конструюванні образів юдеїв, які очолювали окреме державне утворення і саме з огляду на своє віросповідання змогли успішно долати усі труднощі.

Йосиф Флавій, з одного боку, відображає позицію, яка перебувала під стійким впливом греко-римської традиції, а з другого – як влучно зазначила ще Т. Раджак, як єврейський історик він є постаттю, чиї твори перебували на стику еллінізму і юдаїзму та поміж Палестиною і діаспорою [Rajak 1998, 309–324]. Включаючи сюжети, присвячені історії римо-парфянського прикордоння, у текст “Юдейських старожитностей” та “Юдейської війни”, Йосиф Флавій конструє його, виходячи з кількох позицій. У тексті єврейського історика парфяни фігурують в останніх трьох книгах твору в контекстах, безпосередньо пов'язаних з їхньою активністю в добу пізньої республіки – ранньої імперії. По-друге, основні сюжети, пов'язані з парфянами, у його текстах мають неодмінний юдейський складник, зокрема це стосується й історії юдейської діаспори у Вавилонії або ж розповіді про перехід у юдаїзм панівного двору Адіабени. Ще одним моментом, який виділяє Йосифа серед інших авторів, є використання ним серед своїх джерел матеріалів, створених семітськими мовами, які були поширені на Близькому Сході в I ст. н. е. Але загальна логіка його творів неодмінно йде саме за традицією античною. Зокрема, засоби для відображення народів Сходу, характерні для авторів доби еллінізму та для греко- і латиномовної традиції Риму, можна знайти і в текстах Йосифа Флавія.

Зокрема, одним з таких топосів, притаманних і вищезгаданим традиціям, на думку Л. Грегоратті, є образи жінок у його текстах [Gregoratti 2012, 190]. Йосиф має тенденцію підкреслювати політичну та історичну роль, яку вони або прямо, або через вплив на своїх слабких чоловіків і синів відігравали в політичному житті. Зіткнувшись із бездіяльністю чоловіків, жінки вміють брати владу у свої руки. До того ж дещо очевидною є схожість із подібними сюжетами традиційної грецької історіографії про дружин Ахеменідів, які ми зустрічаємо в класичній і елліністичній традиціях.

Інший епізод, у якому Йосиф Флавій торкається жіночої тематики, стосується Анілея та Асінея, коли саме жінка покладе кінець активній політиці братів-євреїв.

Сам початок історії двох братів також вписують у “жіночий контекст” – вони вчаться на ткачів (“...у цьому не було нічого ганебного, і в них навіть чоловіки прядуть шерсть” [Josephus 1965a, 18.9.1]). У цьому ж аспекті слід розглядати й сюжет про прийняття юдаїзму панівним домом Адіабени, де ми спостерігаємо більш яскравий приклад політичної ініціативи східних жінок, коли в ситуації, що склалася після смерті Монобаза I, Єлена виступає фактично елементом політичної безперервності для царства [Gregoratti 2012, 187–188], ба більше, сама історія народження Ізата пов’язана з провидінням, яке уві сні повідомило Монобазу, що його син, яким була вагітна Єлена зачатий за особливим бажанням Господа і що все життя він буде щасливий [Josephus 1965b, 20.2.1].

“Жіночий слід” простежується і в історії прийняття Ізатом II юдаїзму, який набуває поширення насамперед саме серед жінок при дворі правителя Месени. Йосиф переймає топос грекомовної традиції і, як інші автори доби ранньої імперії, зображає парфян “новими персами”, вказуючи і на ту типово “східну” інституційну слабкість у владі своїх царів, яку вони успадкували і яку Йосиф ілюструє сюжетами про перебування у владі жінок.

Іншим чинником, який зумовлює мотиви та логіку діяльності як Асінея та Анілея, так і Ізата, є дотримання традиційних елементів і вірність ритуалам юдаїзму. У братів проблеми виникають після того, як Анілей починає здійснювати ритуали чужоземним богам. Найбільш показовою є історія обрізання Ізата II. Для того щоб ще переконливіше показати свою належність до юдаїзму, Ізат здійснив обрізання за наполяганням юдея з Галілеї Елеазара, попри побоювання своєї матері та Ханнана, що населення Адіабени сприйматиме це негативно [Josephus 1965b, 20.2.4–5]. Усі подальші особливості політичної діяльності Ізата та Єлени описані Йосифом, виходячи саме з їхньої відданості Богу, завдяки якій Ізату II вдається подолати всі труднощі.

Втім, як описані Йосифом Флавієм приклади політичної взаємодії співвідносилися з іншими практиками, які демонстрували доба, сучасна Йосифу Флавію, та період після неї?

Поступова еволюція римської політики ще республіканської доби привела до того, що після закінчення епохи громадянських воєн [van Wijlick 2013] ціла низка напрямків зовнішньої політики Риму на Сході потребувала більш ретельної уваги. Контакти між царствами, які перебували на римо-парфянському прикордонні, часто мали досить напружений характер і нерідко залежали від реакції римлян на ці події. Найбільш показовою тут стала ситуація, коли в 43 р. н. е. онук Ірода Великого Ірод Агріппа спробував зібрати разом у Тиверіаді свого брата Ірода Халкідського, Антіоха Коммагенського, царя Малої Вірменії Котіса та царя Понту Полемона. Реакція римлян була блискавичною, і намісник Сирії Вібій Марс змусив династії роз’їхатись фактично без проведення будь-яких зібрань, які ним розцінювались як небезпечні для Риму [Josephus 1965a, 19.8.1].

З другого боку, власне центри римського та парфянського впливу в регіоні час від часу втрачали свої самостійні риси. Прикладом цього стала Гордуена, яка опинилася фактично під владою Адіабени [Marciaк 2017, 245].

Під час внутрішньодинастичних усобиць у Парфії позиція правителів Адіабени була особливо показовою, оскільки за античною традицією, навіть виступаючи на стороні супротивників чи то Артабана, чи то Готарза, правителі Адіабени завжди були настроєні вкрай консервативно, на відміну від полісів і західних сатрапій держави Аршакідів. Загалом, парфяни досить толерантно ставились до релігійних вірувань своїх підданих, і цілком прийнятно вони ставились до єврейських громад (див.: [Neusner 1965; Neusner 2009]). Тому сюжети, пов’язані з діяльністю Анілея та Асінея, і перехід у юдаїзм правителів Адіабени не викликали в них жодного спротиву (на відміну від виявів незадоволення аристократії Адіабени, про які говорить

Йосиф Флавій). Осроена та Адіабена являли собою окрему групу формально залежних від парфян царств. Історія Адіабени демонструє, наскільки цей контроль та залежність були умовними [Gregoratti 2017, 95–101].

Під час парфянської кампанії Траяна Осроена та Адіабена потрапляли під удар римлян і їхнє становище було досить непростим. Гіпотеза про те, що ці території у 116 р. н. е. становили ядро створеної провінції Ассирії, хоча й популярна серед дослідників, втім необґрунтована [Angeli Bertinelli 1976].

Добою Луція Вера, після того як римляни зайняли Вірменію та утвердили там правління Сохема [Historia Augusta 1921, *Marcus Aurelius Antoninus 9.1*], ймовірно, можна датувати похід римської армії у 164–165 рр. на Осроену. Незважаючи на переконання Д. Меджі, що Адіабена була включена в цілі цієї кампанії, ця теза не підкріплена жодним надійним джерелом. Логіка реконструкції подій базується на згадці про кампанію в Мідії Атропатені, для здійснення якої римлянам необхідно було зайняти Адіабену.

Наприкінці II ст. Адіабена знову стає сферою римського впливу. Приводом до воєнної кампанії стала облога Нізібіса, яку здійснювали армії Адіабени та Осроени [Dio Cassius 1927, 75.1.1–3]. Відповідь римлян не забарилась, і в 195 р. н. е. Септимій Север здійснив свою експедицію на північ Месопотамії. Римські монетні емісії цього часу засвідчують той факт, що перемога над Адіабеною використовувалась як вагомий приклад для саморепрезентації імператорської ідеології, свідченням чого стало і прийняття принцепсом титулу *Adiabenicus* [Hinterhöller 2008, 20–21]. Провінція Месопотамія стає ключовою територією у здійсненні римської прикордонної політики, і надання частині населених пунктів статусу римської колонії (Нізібісу, Каррам та Ресайні) дає змогу припустити їхнє особливе значення в цьому контексті.

Що стосується району Тигру та Євфрату на парфянській стороні, то після II ст. н. е. ситуація теж подекуди була вкрай несталою. Як було встановлено дослідниками в 1980-ті роки, Месена фактично була незалежною протягом 114–150-х рр. н. е., й Аршакіди відновили свій контроль над цією територією лише в середині II ст. [Penshachietti 1987, 169–185].

Отже, підбиваючи підсумки, варто сказати, що трансформація форм і засобів як римської, так і парфянської політики у прикордонних регіонах упродовж I–II ст. н. е., як нам видається, на противагу дослідникам на зразок Е. Люттвака, які шукають сліди “римської стратегії” [Luttwack 1979], чи Ю. Вольського [Wolski 1966; 1989, 637–650] та М. Я. Ольбрихта [Olbricht 2013], які виступають прихильниками концепції “парфянської стратегії”, здебільшого була досить ситуативною і значною мірою її реконструкція досі залежна від таких ключових наративів, як твори Йосифа Флавія. Втім, спроби їхнього буквального прочитання для реконструкції основних рис політичної історії регіону, які подекуди досі наявні в історіографії¹ і які лягають в основу реконструкції історії римського Сходу, видаються нам непереконливими і вочевидь потребують перегляду, зважаючи на очевидні труднощі з огляду на світоглядну специфіку їхнього автора, який, описуючи конкретні події в регіоні, значну роль відводив юдаїзму як чиннику діяльності тієї чи іншої політичної постаті. Більшість дослідників ще з початку XX ст. приділяють увагу переважно алюзіям на біблійні старозавітні сюжети, які фігурують у творах Йосифа Флавія [Montgomery 1921, 277–305], вибраним проблемам єврейської ідентичності [McClister 2008] або ж інформації про релігійну ситуацію в римській Палестині, натомість релігійні мотиви та логіка викладу частини матеріалу Йосифа, який стосується суміжних територій та описує події I ст. н. е., за окремими винятками, не ставали предметом спеціального аналізу. Опис Йосифом Флавієм діяльності правителів територій на теренах Месопотамії в цьому аспекті нами розглядається як вияв специфічного уявлення єврейського історика про вплив віросповідання та релігійного благочестя на

життєві і політичні успіхи та невдачі. Саме з такого погляду ним подано цілком історичні сюжети, пов'язані із ситуацією в західних сатрапіях держави Аршакідів (діяльність Анілея та Асінея) та історією Адіабени, які, як видається, варто розглядати як досить показові *exempla*, коли опис історичних подій та конотації, що вкладаються автором у його наратив, були прямо залежні від релігійного світогляду Йосифа Флавія, ба більше, ці приклади, на нашу думку, варто розглядати в одному аспекті, на що досі дослідники не звертали уваги, аналізуючи їх суто як локальні приклади політичної історії постелліністичного Близького Сходу і зосереджуючись майже виключно на описовому викладі фактичного матеріалу, який наводить Йосиф Флавій.

Успіх Асінея та Анілея, у трактуванні Йосифа Флавія пов'язаний з їхнім єврейським походженням, на нашу думку, був радше віддзеркаленням кризових явищ, які охопили внутрішньополітичне життя Парфії в добу Артабана III, і так само їхнє падіння також може бути пов'язане з боротьбою Артабана III та Тіридата, після якої Артабан переходить до більш жорсткої політики, свідченням чого є придушення повстання в Селевкії на Тигрі. Монетні емісії із Селевкії та згадка Йосифа про єврейське повстання в регіоні, ймовірно, можуть бути одним із чинників на підтвердження бодай часткової достовірності історії Асінея та Анілея.

У випадку Адіабени перехід представників панівного двору в юдаїзм був спонтанним, але Йосифом він подається як акт провидіння та воля Господа, які спрямовували Єлену, Ізата II та їхніх нащадків у їхній діяльності. Дуже показово, що на фоні інших поодиноких прикладів переходу місцевих правителів у юдаїзм, які відбувались із метою вступити в шлюб, Ізат II змальовується цілком по-іншому, ба більше, його політичні успіхи, коли він стає опорою для парфянського царя Артабана III під час чергової хвилі політичної боротьби і надалі йому вдається боротися з опором місцевої аристократії та Вологеза I, напряду виводяться Йосифом з його віри. Натомість широка ретроспектива дає нам змогу побачити, що, хоча ідеалістичні описи Йосифа мають привабливий вигляд для дослідників, ми можемо припустити, що вони радше, як і у випадку з Асінеєм та Анілеєм, відображають звичну для Аршакідів прикордонну політику щодо формально залежних від них царів та правителів, тож пропонуємо відійти від наявного до сьогодні в роботах буквально-го прочитання цього сюжету і спробувати поглянути на нього з огляду на релігійну специфіку інтерпретації Йосифом Флавієм історії західного прикордоння Парфянської держави. Попри уявну чи реальну допомогу Господа, описану Йосифом Флавієм, як Ізату II, так і його наступнику Монобазу II, який також прийняв юдаїзм, довелося зіткнутись із суворими реаліями римо-парфянських відносин, зокрема під час бойових дій Гнея Корбулона та Цезенія Пета у Вірменії в добу Нерона, і ці події не лише потребували від місцевих династій Сходу максимальної витримки і політичного таланту, а й визначали надалі специфіку їхніх політичних орієнтацій під час бурхливих подій II ст. н. е., які були пов'язані з безпосереднім римським воєнним втручанням, починаючи з доби Траяна.

¹ Так чи інакше, мимоволі цим шляхом у своїх роботах йдуть навіть такі авторитетні дослідники, як Ф. Міллар та М. Сартр, і ця тенденція продовжується до сьогодні і простежується навіть у відносно нових працях [Marcia 2017].

REFERENCES

Alon G. (1984), *The Jews in their Land in the Talmudic Age (70–640 CE)*, The Magnes Press, Jerusalem.

Angeli Bertinelli M.G. (1976), “I Romani oltre l’Eufrate nel II secolo d. C. (le province di Assiria, di Meopotamia e di Osroene)”, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte*

und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. *Principat. Politische Geschichte*, Walter de Gruyter & Co., Berlin & New York, Bd. II. 9.1, pp. 3–45.

Assar G. (2017), “An Audience with King Artabanus IV of Parthia: The Numismatic Legacy of the AD 22 Jewish Revolt”, in *Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album*, Classical Numismatic Group, pp. 1–32.

Baltrusch E. (2002), *Die Juden und das Römische Reich: Geschichte einer konfliktreichen Beziehung Gebundene*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Coskun A. (2012), *Amici Populi Romani. Prosopographie der auswärtigen Freunde Roms*, Waterloo Institute for Hellenistic Studies.

Dąbrowa E. (2014), “The Parthian Aristocracy: its Social Position and Political Activity”, *Parthica*, No. 15, pp. 53–62.

Dio Cassius (1924), *Roman History*, Vol. VII, Books 56–60, Loeb Classical Library 175, Harvard University Press, Cambridge, MA

Dio Cassius (1925), *Roman History*, Vol. VIII, Books 61–70, Loeb Classical Library 176, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Dio Cassius (1927), *Roman History*, Vol. IX, Books 71–80, Loeb Classical Library 177, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Goodblatt D. (1987), “Josephus on Parthian Babylonia (Antiquities XVIII, 310–379)”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 107, No. 4, pp. 605–622.

Gregoratti L. (2011), “A Parthian Harbour in the Gulf: the Characene”, *Anabasis, Studia Classica et Orientalia*, No. 2, pp. 209–229.

Gregoratti L. (2012), “Parthian Women in Flavius Josephus”, in M. Hirschberger (ed.), *Jüdisch-hellenistische Literatur in ihrem interkulturellen Kontext*, Peter Lang, New York, Frankfurt am Main, pp. 183–192.

Gregoratti L. (2017), “Sinews of the other Empire: Parthian King’s Rule over Vassal Kingdoms”, in *Sinews of the Empire: Networks in the Roman Near East and Beyond*, Oxford, pp. 95–104.

Hinterhöller M. (2008), *Der Triumphbogen des Septimius Severus und die historischen Reliefs der Partherkriege: Ein Triumphalmonument am Beginn der späten Kaiserzeit*, Wissenschaftliche Studie.

Historia Augusta (1921), Vol. I: Hadrian. Aelius. Antoninus Pius. Marcus Aurelius. L. Verus. Avidius Cassius. Commodus. Pertinax. Didius Julianus. Septimius Severus. Pescennius Niger. Clodius Albinus, Loeb Classical Library 139, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Josephus (1927), *The Jewish War*, Vol. II, Books 3–4, Loeb Classical Library 487, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Josephus (1928), *The Jewish War*, Vol. III, Books 5–7, Loeb Classical Library 210, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Josephus (1965a), *Jewish Antiquities*, Vol. VIII, Books 18–19, Loeb Classical Library 433, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Josephus (1965b), *Jewish Antiquities*, Vol. IX, Book 20, Loeb Classical Library 456, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Kaizer T. (2010), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*, Franz Steiner Verlag.

Liebowitz E. (2018), “A New Perspective on Two Jewish Queens in the Second Temple Period: Alexandra of Judaea and Helene of Adiabene”, in *Sources and Interpretation in Ancient Judaism*, Brill, pp. 41–65.

Luttwack E. (1979), *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, Johns Hopkins University Press.

Magie D. (1950), *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, Princeton.

Marciak M. (2012), *Izates and Helena of Adiabene: a study on literary traditions and history*, Leiden.

Marciak M. (2017), *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Brill, Leiden and Boston.

Marciak M. (2018), “Royal Converts from Adiabene and the Archaeology of Jerusalem”, *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft*, No. 21, pp. 29–58.

McClister D. (2008), *Ethnicity and Jewish Identity in Josephus*, PhD thesis, University of Florida.

- Millar F. (1993), *The Roman Near East: 31 BC–AD 337*, Harvard University Press, London and Cambridge, Mass.
- Montgomery J. A. (1921), “The Religion of Flavius Josephus”, *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 11, No. 3, pp. 277–305.
- Neusner J. (1964), “The Conversion of Adiabene to Judaism: A New Perspective”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 83, No. 1, pp. 60–66.
- Neusner J. (1965), *A History of the Jews in Babylonia. I. The Parthian Period*, Leiden.
- Neusner J. (2009), “Judeo-Persian communities iii. Parthian and Sasanian periods”, in *Encyclopædia Iranica*, Vol. XV/1, pp. 96–103.
- Olbrycht M. J. (2013), *Imperium Parthicum. Kryzys i odbudowa państwa Arsakidów w pierwszej połowie pierwszego wieku po Chrystusie*, Historia Jagellonica.
- Palermo R. (2019), *On the Edge of Empires. North Mesopotamia During the Roman Period (2nd – 4th c. CE)*, Routledge.
- Pennachietti F. A. (1987), “L’Iscrizione bilingue greco-parthica dell’ Eracle di Seleucia”, *Mesopotamia*, No. 22, pp. 169–185.
- Rajak T. (1998), “The Parthians in Josephus”, in *Das Partherreich und seine Zeugnisse*, Franz Steiner Verlag, pp. 309–324.
- Res Gestae Divi Augusti (1924), *Velleius Paterculus. Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti*, Loeb Classical Library 152, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Sartre M. (1991), *L’Orient romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d’Auguste aux Sévères (31 av. J.-C. – 235 ap. J.-C.)*, Le Seuil.
- Schlude J. (2017), *Arsacids, Romans and Local Elites: Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire*, Oxbow Books.
- Schuol M. (2000), *Die Charakene: ein mesopotamisches Königreich in hellenistisch-parthischer Zeit*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Seland E. H. (2017), *Sinews of Empire: Networks in the Roman Near East and Beyond*, Oxbow Books.
- Sellwood D. (1983), “Adiabene”, in *Encyclopædia Iranica*, Vol. I/5, pp. 456–459.
- Smith M. (1987), “Asinaeus and Anileus”, in *Encyclopædia Iranica*, Vol. II, Fasc. 7, p. 765.
- Suetonius (1917), *Lives of the Caesars*, Vol. I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula, Loeb Classical Library 31, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Tacitus (1937a), *Annals: Books 4–6, 11–12*, Loeb Classical Library 312, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Tacitus (1937b), *Annals: Books 13–16*, Loeb Classical Library 322, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Thomas M. (2020), “The Conversions of Adiabene and Edessa in Syriac Christianity and Judaism: The Relations of Jews and Christians in Northern Mesopotamia in Antiquity”, *Concordia Theological Journal*, Vol. 7:1, pp. 10–33.
- van Wijlick H. (2013), *Rome and Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44–31 BC: A Study of Political Relations During Civil War*, Durham University.
- Wolski J. (1966), “Les Achéménides et les Arsacides”, *Syria*, Vol. 43, pp. 65–89.
- Wolski J. (1989), “Sur l’impérialisme des Parthes Arsacides”, in L. De Meyer, E. Haerincq (éds), *Archaeologia iranica et orientalis. Miscellanea in honorem Louis Vanden Berghe*, Vol. II, Gand, pp. 637–650.

В. Л. Гуменний

“Reges Iudaici”: правителі-юдеї та конструювання образів римо-парфянського прикордоння у творах Йосифа Флавія

Стаття присвячена аналізу образів римо-парфянського прикордоння, які створив у своїх творах автор I століття нової ери Йосиф Флавій. Ключову роль у конструюванні наративу для нього відігравали постаті, пов’язані з історією західних сатрапій царства Аршакідів, та правителі невеликих царств у районі верхньої течії Тигру та Євфрату. Історія юдейських общин, які перебували поза теренами Римської імперії, або державних утворень, правителі яких приймали юдаїзм, зацікавила Йосифа, і він характеризував їхню діяльність та оцінював усі їхні успіхи та невдачі, виходячи зі специфіки їхнього віросповідання та дотримання релігійних ритуалів і благочестя, яких мав дотримуватись кожен юдей. Саме в такому аспекті Йосиф описує діяльність двох братів-євреїв з Нехардеї – Асінея та Анілея та історію переходу в юдаїзм представників панівного дому Адиабени (Єлени та Ізата II).

На думку автора статті, описані Йосифом приклади діяльності євреїв та правителів, які перейшли в юдаїзм, виконували свою специфічну функцію в конструюванні нарративу творів Йосифа Флавія, і трансформація форм і засобів як римської, так і парфянської політики у прикордонних регіонах упродовж I–II ст. н. е. здебільшого була досить ситуативною. Успіх Асінея та Анілея, у трактуванні Йосифа Флавія пов'язаний з їхнім єврейським походженням, був радше віддзеркаленням кризових явищ, які охопили внутрішньополітичне життя Парфії в добу Артабана III, і так само їхнє падіння також може бути пов'язане з боротьбою Артабана III зі своїми суперниками. У випадку Адіабени перехід представників панівного двору в юдаїзм був спонтанним, але Йосифом він подається як акт провидіння та воля Господа, які спрямовували Єлену, Ізата II та їхніх нащадків у їхній діяльності. Тому сконструйовані Йосифом образи успішної діяльності таких правителів-юдеїв на практиці були можливими лише завдяки політичній взаємодії Аршакідів із залежними від них територіями та царствами, і вони змінюються уже в II ст. н. е., після безпосереднього воєнного втручання римлян у ситуацію в регіоні.

Ключові слова: Римська імперія, Парфія, Йосиф Флавій, юдаїзм у давнину, Адіабена

Стаття надійшла до редакції 8.07.2021